

УДК 3(05)

Вісник Маріупольського державного університету.

Серія: Історія. Політологія

Збірник наукових праць

Видається 3 рази на рік. Заснований у 2011 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою МДУ (протокол № 11 від 17.05.2018 р.)

Вісник МДУ. Серія: Історія. Політологія включено до Переліку наукових фахових видань України з політичних наук (наказ МОН України № 793 від 04.07.2014 р.) та історичних наук (наказ МОН України № 261 від 06.03.2015 р.).

Видання включено до міжнародних наукометричних баз даних

Index Copernicus International sp.z o.o. та «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ), а також до фонду наукової електронної бібліотеки «КиберЛенинка»

Головна редколегія:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заст. головного редактора – д.е.н., проф. О. В. Булатова

Члени редколегії: д.філол.н., проф. С. В. Безчотнікова,
д.і.н., проф. В. М. Романцов, д.культурології, проф. Ю. С. Сабадаш,
д.ю.н., проф. М. Л. Шелухін, д.е.н., проф. Ю. І. Чентуков.

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов

Відповідальний секретар – к.політ.н., проф. М. В. Трофименко

Члени редакційної колегії: д.політ.н., проф. В. А. Войналович, д.і.н., проф. А. В. Гедьо,
д.і.н., проф. І. М. Грідіна, д.і.н., проф. О. І. Гуржій, д.політ.н., проф. Г. І. Зеленько, д.і.н.,
проф. В. Ф. Лисак, д.і.н., проф. Р. О. Литвиненко, д.і.н., проф. Ю. І. Макар, д.політ.н., проф.
І. Г. Оніщенко, д.політ.н., проф. Н. П. Пашина, д.і.н., проф. І. С. Пономарьова, д.і.н., проф.
О. П. Реєнт, д.політ.н., проф. С. Ю. Римаренко, д.соціол.н., проф. Б. В. Слющинський,
д.і.н., проф. О. В. Стяжкіна, д.і.н., проф. Н. Р. Темірова.

Іноземні фахівці: д.політ.н., проф. С. К. Бхардвадж (Індія),
д.політ.н., проф. Т. Граціані (Італійська Республіка), д.політ.н., проф. К. Карнасіотіс
(Грецька Республіка), д.політ.н., проф. С. Корнеа (Республіка Молдова),
д.і.н., проф. П-Р. Магочій (Канада), д.політ.н., проф. А. Макаричев (Естонія),
д.політ.н., проф. А. Романо (Італійська Республіка),
д.політ.н., проф. С. Х. Ш. Сохерворді (Пакистан), д.політ.н., проф. М. Хана (США).

Науковий секретар – к.і.н., доц. С. С. Арабаджи

Засновник: Маріупольський державний університет

87548, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Сайт видання: www.visnyk-politologia.mdu.in.ua ; visnyk-polit.hist@mdu.in.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)

Тираж 100 примірників. Замовлення № 130/18

Видавець «Видавничий відділ МДУ»

87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №4930 від 07.07.2015 р.

ISSN 2518-1521 (Online)

ISSN 2226-2830 (Print)

© МДУ, 2018

ЗМІСТ

Гедьо А.В., Стяжкіна О.В. ПЕТРО ДОБРОВ: ВІРНІСТЬ Й ВІРА	9
---	---

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Гедьо А.В. МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.	11
Головко О.В., Нікольченко М.В., Нікольченко Т.М. ВЕРТЕП НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ І ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗМІСТУ	19
Зайончковський Ю.В., Романова С.С. ЩОДО ПИТАННЯ ПРО ЧАС ЗАКІНЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КАР'ЄРИ ДЖУЧИДСЬКОГО ХАНА МУХАММАДА Б. ТИМУР	27
Касьянова М.М. ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ МІГРАЦІЇ УКРАЇНЦІВ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ВЕКТОРУ	36
Марченко С.Д. НОВІ ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ У 80-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ	44
Михтуненко В.В. ОБРАЗ І.Я. ГУРЛЯНДА В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	52
Нікольченко Ю.М., Мирошник В.І. НАУКОВЕ СТУДІЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗПОРЯДЧОГО ДОКУМЕНТУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ХV–ХVІ СТОЛІТТЯ	58
Новікова С.В. РОЗВИТОК МІСЬКОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ МАРІУПОЛЯ (ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	69
Цецик Я.П. МАТЕРІАЛИ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ВИБОРІВ НА ВОЛИНІ У 1906 – 1907 рр.	79

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Белоусова Н.Б. ГЛОБАЛЬНІ МІСТА ЯК ДЖЕРЕЛО «М'ЯКОЇ СИЛИ» В ХХІ СТОЛІТТІ	85
Бідочко Л.Я. КУЛЬТУРНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ М. ГАРРІСА ЯК СПРОБА СТВОРЕННЯ НОВОЇ НАУКОВОЇ ПАРАДИГМИ	90
Боярська О.А. ПОЛІТИЧНА РЕКЛАМА В ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЛАНУВАЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ	99
Buchyn M., Kurus Y. INFORMATION WAR AS AN ELEMENT OF RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE AT THE MODERN STAGE	105

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477.7=411.16)"17/19":316.3:008]:82-94

А.В. Гедьо

МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В статті проаналізовані матеріали особового походження, які висвітлюють історію євреїв півдня України. Усі вони відрізняються індивідуальним сприйняттям середовища, в якому опинилися автори, подій і явищ, свідками яких вони були.

Різні за метою створення, функціональним навантаженням ці джерела об'єднані окремими сюжетами історії єврейства та регіоном, у якому розгорталася подія, свідком яких або передавачем свідчень був автор.

Складені на основі пам'яті і особистих вражень, індивідуального досвіду учасників подій, матеріали особового походження (подорожні записки, спогади, автобіографії, листи) з особливою виразністю відтворюють живі картини та унікальні подробиці різних сторін буття єврейства. Вони забезпечили різноманітний, багатий, а в ряді випадків й унікальний фактологічний матеріал з історії єврейства півдня України, однак вимагають критичного аналізу із застосуванням широкого комплексу джерелознавчих прийомів.

Ключові слова: євреї, мемуари, подорожні записки, спогади, щоденники, автобіографії, листи, Південна Україна.

Значення мемуарів як джерел з історії євреїв півдня України визначається, по-перше, наявністю в них багатого фактологічного матеріалу, який може бути відсутнім в інших видах джерел; по-друге, ці джерела насичені враженнями, спостереженнями, роздумами авторів про описувані події. Їх особливістю є те, що вони за своїм жанром є близькими до художньої літератури, яскравіше від інших письмових джерел відображають колорит, дух часу, настрої та поведінку людей. Ще однією важливою їх особливістю є те, що вони містять не лише спогади, особисті враження, опис тих чи інших подій, але і елементи дослідницького характеру.

Мемуари, які висвітлюють історію єврейства півдня України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. представлені подорожніми записками, спогадами, автобіографіями та приватним листуванням. Усі вони різняться індивідуальним сприйняттям середовища, в якому опинилися автори, подій і явищ, свідками яких вони були. Різні за метою створення, функціональним навантаженням, ці джерела об'єднані регіоном, у якому розгорталася подія, свідком яких або передавачем свідчень був автор та тематикою. Це ставить перед дослідником велику кількість завдань – визначення достовірності, інформативних можливостей, історії кожної пам'ятки, жанру записів і структуру викладення. Складені на основі пам'яті і особистих вражень, індивідуального досвіду учасників подій, мемуарні джерела з особливою виразністю відтворюють живі картини і унікальні подробиці різних подій.

Метою даної розвідки є аналіз мемуарів як джерел з історії євреїв Південної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. та визначення їх інформативного потенціалу.

Проблема вивчення та використання в історичній науці матеріалів особового походження знайшла своє відображення в працях джерелознавчого спрямування М. Казьмірчук [17], А. Бойка [4], А. Гедьо [9, 10], А. Кухлева [9, 19].

Значна увага мемуаристів приділена участі євреїв в іноземній колонізації регіону. Так, в мемуарах генерал-губернатора Новоросійського краю, графа М.С. Воронцова зазначалося, що південь України мав всі умови для досягнення успіху в різних галузях. Вдале розташування портів дозволило розвивати торгівлю, степи – збирати багаті врожаї, Крим – розводити овець та піднімати виноробство. Свій внесок у розвиток краю зробили італійці, греки, французи, євреї, вірмени та інші народи. М.С. Воронцов відзначав євреїв: «Энергии и предприимчивости этих людей стоит удивиться и взять лучшее, чего нет в нашем характере. Когда же еврей перенимает веру принявшей его страны, то становится и вовсе достойным поданным. И должен сказать, что и наши одессанские евреи были людьми достойными и полезными» [8, с. 173].

В середині XIX ст. К. Зеленецький у своїх подорожніх записках писав, що перший етап єврейської колонізації півдня був не дуже вдалим. Перші єврейські колонії мали землеробський характер, але їхні господарства були в жалюгідному стані, непристосовані для умов життя. Більшість єврейського населення виявилась неспроможною до сільськогосподарської діяльності [15, с. 229]. З часом євреї почали займати більш вагоме місце в житті регіону. У Херсоні, свідчив К. Зеленецький, євреї тримали трактири, займалися ремеслами, торгівлею, факторством, так само, як й в Олександрії [15, с. 207].

Негативні враження від поїздки до Херсонської губернії залишив А. Фаресов. Аналізуючи міське життя Херсона, автор, будучи великоросом, робить висновок, що воно було зіпсоване вихідцями із єврейства та українського козацтва. Мандрівник надав не надто схвальну характеристику місцевим євреям, у чиїх руках зосереджувалась торгівля та ремесла. За його свідченнями, євреї-майстри були неакуратними, вчасно не виконували замовлень, при цьому намагалися обдурити клієнта. Це саме стосувалось винайму житла в єврейських сімействах, а тому, попереджав А. Фаресов, з ними потрібно вести справу достатньо обережно [29, с. 276].

Аналогічне зневажливе ставлення до місцевого єврейства можна зустріти і у подорожніх записках М.І. Городецького: «...жид завладел всем, решительно всем: и торговлей, и домами, и землями, и банками, и городским управлением, и даже успел прихватить, как бы кстати, и православную церковь...» [12].

Англійський мандрівник Р. Лайелл, в записках 1825 р. про подорож на південь імперії, згадує близько 300 сімей євреїв, що переселилися до Одеси в перші десятиліття її існування головним чином з Галичини [29, с. 162]. Однак, як влучно зазначає Ю. Прокоп, в роботі не зазначені посилання на джерела інформації, але саме на ці відомості спираються багато істориків, говорячи про переїзд до Одеси бродських євреїв (зокрема С. Ципперштейн та П. Герлігі) [25, с.36].

Спогади уродженця с. Новогорожене, що на Миколаївщині, С.Є. Сала є прикладом селянських наративів. Автор став свідком багатьох подій XX ст. В спогадах С.Є. Сала євреї фігурують як заможні господарі. У спогадах згадуються єврейські колонії, в яких землеробство розвивалося доволі мляво. Набагато краще в євреїв виходило займатися торгівлею. Восени до села прибували комівояжери, майстри, ремісники. Автор писав, що відношення до таких євреїв з боку селян було трохи іронічне, але загалом добре [26, с. 39].

У формі листування написані записки про Одесу кореспондента газети «Новое Время» О. Молчанова. В них викладено детальний опис міста та його життя середини 80-х рр. XIX ст. Автор описав заселення Одеси євреями. Особливо бурхливо цей процес відбувався в роки російсько-турецьких воєн – 1828-1829, 1853-1856 та 1877-1878 рр. Ці

роки збагатили край та Одесу значною кількістю нових капіталістів. Єврейські торговці спеціалізувались на продажі хліба. Серед старіших фірм вважався дім Рабиновича. Автор зазначає, що до кінця 1860-х рр. євреї потіснили майже всіх іноземців з одеського ринку, ставши його головними господарями [22, с. 7].

О. Молчанов навів статистичні дані стосовно збільшення кількості єврейського населення в Одесі та в Новоросійському краї, участі єврейства в господарському освоєнні регіону. Наприклад, у губернському Херсоні із 50 тисяч жителів 23 тисячі склали євреї, із 150 купців налічувалось 73 євреї, із 53 фабрик та заводів – 28 єврейських. Майже всі трактирні заклади перебували в руках євреїв [22, с. 9].

Разом із тим, єврейство, писав О. Молчанов, відвернулося від землеробства: спроба уряду наділити євреїв землею та створити землеробські єврейські колонії не увінчалася успіхом. Втім, серед євреїв постало чимало багатих поміщиків та крупних земельних орендарів. Автор також навів численні статистичні показники: розміри наділів, вартість оренди, яка, на його думку, мала експлуаторський характер [22, с. 19].

Описуючи одеську торгівлю хлібом, автор акцентував увагу на євреях, яким належала першість в торгівельних оборудках. Тисячі агентів, посередників, комісіонерів єврейського походження були зайняті в цьому процесі. Листи просякнуті переважно негативним ставленням до єврейства. І хоча вони не містили прямих закликів до антисемітизму, відчувалося, що О. Молчанова хвилювало засилля євреїв на півдні. В якості прикладу автор навів щороку зростаючу кількість єврейських учнів та студентів у гімназіях краю та Новоросійському університеті. Таке сусідство, на думку автора, справляло негативний вплив на гімназистів-християн [22, с. 25].

Серед мемуаристів кінця XIX – першої половини XX ст. було чимало євреїв. Так, наприклад, з листів Марії Олександрівни Фортус, яка народилася в Херсоні в 1870 р. в родині банківського службовця, можна дізнатися про життя єврейської родини, зокрема, про отримання євреями земельних наділів у колоніях, їхні заняття, сімейні стосунки [24, арк. 1].

Листи В. Пассека до І. Срезневського були написані із Одеси восени 1837 р. Автор листів зауважував, що основою міста служать євреї. Цей народ торгував всім. Російських купців мало, але багато іноземців – греків та італійців, за ними караїми, німці, французи і декілька англійців. Всіх їх приманювало до Одеси порто-франко [6, с. 547].

Значна увага мемуаристів була приділена особливостям релігійного та культурного життя єврейства півдня України. У 1810 р. подорож півднем здійснив князь І. Долгорукий. Його твір належить до числа відомих джерел з огляду на висвітлення багатьох аспектів життя регіону. В тому числі, розвитку освіти, релігії та культури. Якщо до християнських церков автор записок не виказував негативного ставлення, то цього неможна було сказати про оцінку місцевих євреїв та їхньої синагоги. Мандрівник змальовував їх переважно в негативному світлі, вказуючи на такі риси, як бруд, лінь, хитрість. Попри те І. Долгорукого вразило, що всі євреї знали грамоту і любили церковні книги, які скуповували у великій кількості [13, с. 146].

Англійський мандрівник Е. Мортон, який відвідав Одесу в першій третині XIX ст., залишив опис про школу для єврейських дітей та приватні школи [23, с. 110].

Повідомлення про розвиток освіти євреїв в Одесі залишив П. Морозов. За його свідченнями, в 1830-х рр. на особливу увагу заслуговували училища – Єврейське та Східних мов. П. Морозов охарактеризував рівень освіченості євреїв: «Воспитанники єврейського училища оказывают необыкновенные успехи в науках... Из сих трудолюбивых питомцев образуются люди, которые со временем будут известны в торговом мире» [21, с. 71].

Мемуари Й. Векслера «Херсон и его жители» є важливим джерелом з історії культурного та релігійного життя євреїв міста. Зокрема, в них містився перелік

навчальних закладів, культурних установ тощо [7, с. 533]. По тому, як автор розповідає про релігійну обрядовість єврейської громади, відчувається його милування традиціями свого народу [7, с. 499].

Й. Векслер, лікар за фахом, не обійшов стороною таку тему, як організація охорони здоров'я та медичного обслуговування населення. Він тепло відгукувався про своїх колег. Майже всі вони були єврейського походження.

У другій половині XIX ст. в ряді міст та єврейських колоній півдня найбільш ефективним прикладом модернізації освіти стало створення талмуд-тор, що утримувалися коштами громади і були призначені для сиріт та бідних дітей. Одним із учнів закладу був М. Рабинович (1854-1932), відомий письменник, критик, громадський діяч, який залишився в історії єврейської літератури під псевдонімом Мордехай Бен-Амі. Про своє перебування в 1868-1870 рр. у талмуд-торі та сирітському будинку М. Бен-Амі залишив спогади.

Одеська талмуд-тора мала шість класів. Директором був німецький єврей А. Гольденблум [3, с. 251]. М. Бен-Амі не надто схвально відгукувався про талмуд-тору. Вчителі не поспішали на урок і часто приходили незадовго до його закінчення. Порядок у класі мав забезпечувати старший учень, якого обирали з найбільш здібних вихованців. Щодо системи покарань, то найгіршим із них вважалося залишитися без обіду. Також використовували порку, лінійку або удари по голові [3, с. 259].

В старших класах підбір учнів був кращим, оскільки лише найбільш здібні досягали вищих класів. У той час у середовищі освіченого єврейства панували ідеї русифікації. Вважалося, що це відкриє нові можливості для єврейського народу. Талмуд-тора не була виключенням, навіть навпаки – заклад вважався «рассадником русской гражданственности» [3, с. 260].

Коли М. Бен-Амі перейшов до третього класу, на його очах відбулося відкриття сирітського будинку. Життя в ньому вирізнялося скромністю, зразковим порядком, чистотою, одноманітністю та шаблонністю. Вихованці являли собою найбідніший прошарок одеського єврейства. Найбільшою радістю для них були візити рідних по суботах або святах [3, с. 261].

Навчання єврейської молоді в Одесі кінця XIX ст. описано в спогадах Б. Кругляка. Внаслідок жорстких умов в 1890-х рр. єврейська молодь імперії опинилася в становищі самоучок, екстернів. Прагнення здобути освіту приводило їх до Одеси, де існувала комісія при Товаристві розповсюдження просвіти між євреями [18, с. 277].

Більшість єврейської молоді мріяло про диплом лікаря або вчителя. У своїх спогадах автор описав побут, звичаї, підготовку до іспитів. В Одесі євреї-екстерни вели бідне життя. Напівголодні, вони винаймали найпростіше помешкання. Серед радісних подій для автора записок стала зустріч з єврейським письменником Менделє Мойхерсфорімом [18, с. 280].

Цікаві деталі про стан єврейської освіти в Одесі на межі XIX-XX ст. передав у своїх спогадах С. Боровой. Його батько належав до ряду єврейських організацій, метою яких було сприяння розвитку просвітництва, науки, культури. Хлопчиків-євреїв намагалися уберегти від асиміляційних процесів. Задля цього для них створювалися спеціальні гуртки, так звані домашні школи, де з ними працювали викладачі. За спогадами С. Борового, його дід, Давид Білліг, який прибув до Одеси на початку 1870-х рр. з австро-угорської Буковини, став одним із багатьох євреїв, що брали участь у різноманітних поставках російській армії під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. [5, с. 34].

Лише після того, як хлопці гарно засвоїли давньоєврейську мову, літературу та історію єврейського народу, їх віддавали до престижної гімназії Іглицького. Вихідним

днем була субота, а іспити на атестат зрілості проводилися в присутності депутатів від навчального округу [5, с. 41].

Л. Утьосовим описані роки навчання в Одеському приватному комерційному училищі Г.Ф. Файга, яке існувало з 1883 р. Прийом до навчального закладу тривав круглий рік, але єврейські хлопчики мали складати 50 відсотків від загальної кількості учнів. Г.Ф. Файг особливо піклувався про престиж свого закладу [28, с. 39].

В училищі існували симфонічний оркестр, хор, драматичний гурток. Заняття проводили талановиті педагоги. З гордістю Л. Утьосов згадував учнівські бали: «Мы приходили на них в своих парадных формах. Все гимназисты имели парадную форму, но форма нашего училища вызывала зависть даже у гвардейских офицеров» [28, с. 41].

В автобіографіях видатних особистостей єврейського походження також часто можна знайти опис періоду навчання. Так, в своїй автобіографії І. Бабель зазначає, що до 16 років він за настановою батька вивчав єврейську мову, Біблію, Талмуд. Потім І. Бабель вступив до Одеського комерційного училища. Там навчалися сини іноземних купців, діти єврейських маклерів, сановиті поляки, старообрядці. В автобіографії інформативно описане дозвілля молоді [2, с. 7].

Згідно ж з автобіографією М. Дрея, сина прусського лікаря, який оселився в Одесі, його батько був наскрізь просякнутий німецьким духом і німецькими симпатіями. В родині Дреїв розмовляли німецькою, перші слова, яким Михаїл навчився, стали німецькі, і перші книжки, які він прочитав, теж були німецькими [14].

Провівши в Одесі два тижні, мандрівник А. Голомбієвський не зміг оминати одну із своїх улюблених «тем» – опис життя та звичаїв єврейства. Він відмітив високу релігійність євреїв, їхню сімейну прив'язаність, красу єврейських жінок. «Люблю я этот народ: какая сметливость, расторопность, и сколько усердия за пятиалтынный в сутки, – писав автор записок. – Решительно скажу, что никто так ловко не услужит, как фактор-жид; но уже никто так ловко и не проведет: остро держите ухо» [11, с. 523].

Неповторний колорит Одеси передав у своїх спогадах Л. Утьосов. Написані жвавою, особливою «одеською» мовою, вони розкривають специфічні риси міста кінця XIX – початку XX ст. Одеса, писав Л. Утьосов, була чимось схожа на федерацію, де кожен район мав свої особливості. Центр – це найкращі будівлі, магазини, одяг, але не найкращі люди. Місцеву аристократію автор змальовував як нащадків контрабандистів, які багато років тому назад першими освоїли Одесу. Це були «усатые степенные греки, вертлявые итальянцы – смелые и предприимчивые люди, копившие богатства для своих хлипких потомков» [28, с. 16].

У спогадах В. Луцинського постав дореволюційний Олександрівськ. Помітне місце в житті Олександрівська займала єврейська громада, яка мала свою синагогу. Євреї були богомольними, справляли всі обряди. Луцинські мали приязні стосунки з євреями. Автор писав: «В еврейскую пасху нам приносили Ротшильды мацу и пряники, а в русскую Пасху мы пекли паски, всякие печения и оделяли всех знакомых евреев» [27, с. 32].

В листі невідомого автора надавалася характеристика основних видань 1850-х рр., що виходили в Одесі. Як він свідчив, місцеві газети мали офіційний характер. Окрім «Одесского вестника» та «Листка общества Пароходства и Торговли» більше не було незалежного та широкого друкованого органу, а тому одесити з нетерпінням чекали столичні іноземні журнали. Автор повідомляв про заснування журналу «Разсвет» – видання російських євреїв, випуск якого планувався раз на тиждень. Автор листа схвально відгукувався про програму журналу, який був покликаний зблизити євреїв із Росією, познайомити публіку з побутом та інтересами єврейського народу [20, с. 9].

Мемуари допомагають відтворити і трагічні сторінки історії євреїв регіону – єврейські погроми.

Питання, яке найбільше хвилювало Й. Векслера – єврейський погром 1905 р. На його переконання, причина трагедії крилася в цілеспрямованій політиці уряду. Широком верствам населення нав'язувалася думка про те, що в усіх бідах винні євреї. У такий спосіб «охранка» намагалася відвернути революцію, адже до 1905 року в Росії відносини між народами, на переконання Й. Векслера, були більш-менш задовільними. І лише в 1907 р. настав певний спокій [7, с. 525].

В спогадах І. Зіздо, який в червні 1905 р. став свідком подій, пов'язаних із заворушеннями в Одесі та єврейським погромом зазначається: євреї-біженці поїздами тікали на залізничні станції подалі від міста, а в самій Одесі було вкрай неспокійно: горів порт; натовп розграбував склади зі спиртним – почалась вакханалія... [16, арк. 1].

Своє перше відчуття страху, пов'язане з єврейським погромом описав Л. Утьосов: «Кто эти люди, несущие образ Христа, хоругви, портрет царя?..» І відповідав: «Одесские охотнорядцы, ненавидящие еврея-конкурента. Деклассированная босячня. Обманутые тупицы. Царизм знает, что делает» [28, с. 33]. Із вдячністю артист згадував тих одеситів, хто рятував євреїв, переховував від розправи натовпу.

В автобіографії К. Фасрман єврейський погром 1905 р. теж описаний як найбільш жахлива подія життя євреїв: «С окон летел пух и перья над городом из распоротых подушек и перин в еврейских кварталах » [1, арк. 5].

Таким чином, мемуари з історії єврейства України представлені подорожніми записками, спогадами, автобіографіями та приватним листуванням. Їх специфіка як джерел суто індивідуального походження зумовлює фактологічні неточності, що викликано суб'єктивним сприйняттям подій чи обмеженістю людської пам'яті, а інколи й умисним спотворенням якихось фактів та явищ.

В цілому проаналізовані матеріали особового походження не виходять за межі мемуарної традиції останньої чверті XVIII ст. – першої половини XIX ст. Разом з тим, можна простежити й певні зміни цього жанру. Поступово автори відходять від тенденції зовнішнього споглядання описуваних подій. Вони намагаються поставити особистість, перш за все себе, як автора та безпосередню дійову особу. Власне «я» автора починає займати пріоритетні позиції. З'являються оцінки подій, діячів та явищ. Крізь призму цих оцінок, або для їхнього доказу й залучається інформація про самі події.

Мемуари вимагають критичного аналізу із застосуванням широкого комплексу джерелознавчих прийомів. Без ретельного вивчення походження цих джерел, мети, часу і умов їх створення, без аналізу та зіставлення їх змісту з іншими джерелами неможливо визначити достовірність наведених у них відомостей, об'єктивну їх цінність. Тому шлях вирішення проблеми достовірності історичних фактів повинен іти від історичного факту до історичного джерела. Це передбачає реконструкцію історичних фактів на основі інших комплексів джерел і, відповідно, діахронічного аналізу реконструйованих фактів.

Список джерел та літератури

1. Автобиография Фаерман Екатерины Львовны // Державний архів Херсонської області. – Ф.Р. 1233. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 46; Avtobiografiya Faerman Yekateriny Lvovny // Derzhavniy arkhiv Khersonskoi oblasti. – F.R. 1233. – Op. 3. – Spr. 1. – Ark. 46.

2. Бабель И. Автобиография // Бабель И.Э. Одесские рассказы. Очерки и рассказы. – Одесса: Изд-во «Optimum», 2012. – С. 7-8; Babel I. Avtobiografiya // Babel I.E. Odesskie rasskazy. Ocherki i rasskazy. – Odessa: Izd-vo «Optimum», 2012. – S. 7-8.

3. Бен-Ами М. Воспоминания о старой Одессе. Мое пребывание в Талмуд-торе и Сиротском доме (1868-70 г.) // Еврейская старина. – 1914. – Выпуск II. – С. 247-261; Ben-Ami M. Vospominaniya o staroy Odesse. Moe prebyvanie v Talmud-tore i Sirotskom dome (1868-70 g.) // Yevreyskaya starina. – 1914. – Vypusk II. – S. 247-261.

4. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст: аналіз джерел. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства, 2000. - 308 с.; Boiko A. V. Pivdenna

Ukraina ostannoï chverti XVIII st: analiz dzherel / A.V. Boiko. – K.: In-t ukrainskoï arkheohrafiï ta dzhereloznavstva, 2000. – 308 s.

5. Боровой С. Воспоминания. – М.: Еврейский университет в Москве, 1993. – 384 с.; Borovoy S. Vospominaniya. – M.: Yevreyskiy universitet v Moskve, 1993. – 384 s.

6. Вадим Васильевич Пассек и его письма к И.И. Срезневскому (1837-1839) // Русская старина. – 1893. – Сентябрь. – Т. LXXIX. – С. 546-557; Vadim Vasilevich Passek i ego pisma k I.I. Sreznevskomu (1837-1839) // Russkaya starina. – 1893. – Sentyabr. – Т. LXXIX. – S. 546-557.

7. Векслер И.Н. Херсон и его жители // Джерела з історії Південної України. Т. 9: Мемуари та щоденники. Ч.2. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2006. – С. 510-550; Veksler I.N. Kherson i ego zhiteli // Dzherela z istoriï Pivdennoï Ukraïni. T.9: Memuari ta shchodenniki. Ch.2. – Zaporizhzhya: RA «Tandem-U», 2006. – S. 510-550.

8. Воронцов М.С. Записки губернатора. Мемуары. – Одесса: Оптимум, 2003. – 198 с.; Vorontsov M.S. Zapiski gubernatora. Memuary. – Odessa: Optimum, 2003. – 198 s.

9. Гедьо А. В., Кухлев А. С. Матеріали особового походження як джерело з історії міст Південної України кінця XVIII – початку XX ст. // Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 73 (№ 6). – С. 99–101; Gedo A. V., Kukhlev A. S. Materiali osobovogo pokhodzhennya yak dzherelo z istoriï mist Pivdennoï Ukraïni kintsya XVIII – pochatku XX st. / A. V. Gedo, A. S. Kukhlev // Gileya : naukoviy visnik : zbirnik naukovikh prats / gol. red. V. M. Vashkevich. – K. : VIR UAN, 2013. – Vip. 73 (№ 6). – S. 99–101.

10. Гедьо А.В. Матеріали особового походження як джерело з історії іноземців півдня України // Література та культура Полісся. – Вип. 64. – Ніжин, 2011. – С. 157-165; Gedo A.V. Sotsialno–ekonomichniy rozvitok gretskikh gromad Ukraïni seredini XVII–XIX st.: dzhereloznavchiiy aspekt / A.V. Gedo. – Donetsk: DonNU, 2006. – 399 s.

11. Голомбиевский А.А. Дневник поездки по России // Русская старина. – 1913. – № 9. – С. 492-528; Golombievskiy A.A. Dnevnik poezdki po Rossii // Russkaya starina. – 1913. – № 9. – S. 492-528.

12. Городецкий М.И. Поездка в Холм, Подолию и Бессарабию. Путевые наброски / М.И. Городецкий. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.memoirs.ru/rarhtml/Gorodeck_IV90_12.htm; Gorodetskiy M.I. Poezdka v Kholm, Podoliyu i Bessarabiyu. Putevye nabroski / M.I. Gorodetskiy. [Yelektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.memoirs.ru/rarhtml/Gorodeck_IV90_12.htm.

13. Долгорукий И.М. Славны бубны за горами или Путешествие мое кое-куда 1810 года. – М., 1870. – 355 с.; Dolgorukiy I.M. Slavny bubny za gorami ili Puteshestvie мое кое-куда 1810 goda. – M., 1870. – 355 s.

14. Дрей М.И. Автобиография // Деятели СССР и революционного движения России. – М. : Советская Энциклопедия, 1989. – С. 78-79.238; Drey M.I. Avtobiografiya // Deyateli SSSR i revolyutsionnogo dvizheniya Rossii. – M. : Sovetskaya Entsiklopediya, 1989. – S. 78-79.238

15. Зеленецкий К. Записки по пути до Херсонской губернии // Вестник имп. Русского географического общества. – 1857. – Ч.21. – Кн.5-6. – 402 с.; Zelenetskiy K. Zapiski po puti do Khersonskoy gubernii // Vestnik imp. Russkogo geograficheskogo obshchestva. – 1857. – Ch.21. – Kn.5-6. – 402 s.

16. Зиздо И.Д. Воспоминания о событиях в г. Одессе в начале восстания на броненосце «Потемкин» 14-16 июня 1905 года // Державний архів Миколаївської області Ф.Р. 3424. - Оп. 1. - Спр. 2. - Арк. 9. Zizdo I.D. Vospominaniya o sobytiyakh v g. Odesse v nachale vosstaniya na bronenostse «Potemkin» 14-16 iyunya 1905 goda // Derzhavniy arkhiv Mikolaïvskoï oblasti F.R. 3424. - Op. 1. - Spr. 2. - Ark. 9.

17. Казьмірчук М.Г. Джерела особового походження. – К.: Логос, 2010. – 242 с.; Kazmirchuk M.H. Dzherela osobovoho pokhodzhennia / M.H. Kazmirchuk. – К.: Lohos, 2010. – 242 s.
18. Кругляк Б. Воспоминания о жизни экстернов в Одессе // Еврейская старина. – 1916. – Т. IX. – С. 276-299; Kruglyak B. Vospominaniya o zhizni eksternov v Odesse // Yevreyskaya starina. – 1916. – Т. IX. – С. 276-299.
19. Кухлев А. С. Херсон та його жителі очима Й.Н. Векслера (кінець XIX – початок XX ст.) // Історичні мідраші Північного Причорномор'я: матеріали конференції. Т. II. Вип. III / Міжнародна науково-практична конференція «Історичні мідраші Північного Причорномор'я» (III ; 24-25 квітня 2014 р. ; Миколаїв). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.history.mk.ua/istorichni-midrashi-pivnichnogo-prichornomorya-vipusk-iii> ; Kukhlev A. S. Kherson ta yoho zhyteli ochyma Y.N. Vekslera (kinets XIX – pochatok XX st.) // Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomoria: materialy konferentsii. T. II. Vyp. III / Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Istorychni mindrashi Pivnichnoho Prychornomoria» (III ; 24-25 kvitnia 2014 r. ; Mykolaiv). [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://library.history.mk.ua/istorichni-midrashi-pivnichnogo-prichornomorya-vipusk-iii>
20. М. А. Д. Г. Письмо из Одессы // Русское слово. – 1860. – № 6. – С. 1-10; М. А. D. G. Pismo iz Odessy // Russkoe slovo. – 1860. – № 6. – С. 1-10 ;
21. Морозов П. Одесса в 1830 г. // Одесский альманах на 1831 год. – Одесса, 1831. – С. 45-73; Morozov P. Odessa v 1830 g. // Odesskiy almanakh na 1831 god. – Odessa, 1831. – С. 45-73.
22. Молчанов А.Н. Письма из Новороссийского края. – Одесса, 1884. – 48 с.; Molchanov A.N. Pisma iz Novorossiyskogo kraia. – Odessa, 1884. – 48 s.
23. Мортон Э. Одесса, какая она есть. Записки путешественника. – Одесса: Изд-во «Optimum», 2012. – 182 с.; Morton E. Odessa, kakaya ona est. Zapiski puteshestvennika. – Odessa: Izd-vo «Optimum», 2012. – 182 s.
24. Письмо Фортус М.А. с рассказом о родителях // Державний архів Херсонської області. – Ф.Р. 1233. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1-2; Pismo Fortus M.A. s rasskazom o roditelyakh // Derzhavniy arkhiv Khersonskoi oblasti. – F.R. 1233. – Op. 1. – Spr. 3. – Ark. 1-2.
25. Прокоп Ю. Євреї-іноземці на півдні України (кінець XVIII – початок XX ст.): соціальний, правовий та культурний: Дис. ... канд. іст. наук. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://shron1.chtyvo.org.ua/>; Prokop Yu. Yevrei-inozemtsi na pivdni Ukrainy (kinets XVIII – pochatok XX st.): sotsialnyi, pravovyi ta kulturnyi: Dys. ... kand. ist. nauk. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://shron1.chtyvo.org.ua/>
26. Сало С. Спогади (1899-1946 рр.). (Серія «Старожитності Південної України», випуск 24) / Упорядн. С. Білівненко, Т. Молдавська. – К., 2014. – 110 с.; Salo S. Spohady (1899-1946 rr.). (Serii «Starozhytnosti Pivdennoi Ukrainy», vypusk 24) / Uporiadn. S. Bilivnenko, T. Moldavska. – K., 2014. – 110 s.
27. Спогади В.А. Луциньського про маєток Попових (м. Василівка) та м. Олександрівськ // Спогади Луциньських: дворянська родина на зламі епох / Упор.: А.Г. Олененко, В.М. Стойчев, В.М. Філас, Г.І. Шаповалов. – Василівка-Запоріжжя, 2013. – С. 12-168; Spohady V.A. Lushchynskoho pro maietok Popovykh (m. Vasylivka) ta m. Oleksandrivsk // Spohady Lushchynskykh: dvorianska rodyna na zlami epokh / Upor.: A.H. Olenenko, V.M. Stoichev, V.M. Filas, H.I. Shapovalov. – Vasylivka-Zaporizhzhia, 2013. – С. 12-168.
28. Утесов Л. Спасибо, сердце! – М.: Вагриус, 2000. – 366 с.; Utesov L. Spasibo, serdtse! – M.: Vagrius, 2000. – 366 s.

29. Фаресов А. На благодатном юге // Исторический вестник. – 1913. - июль. – С. 269-297; Faresov A. Na blagodatnom yuge // Istoricheskiy vestnik. – 1913. - iyul. – S. 269-297.

30. Lyall R. Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus and Georgia / R. Lyall. - London, 1825. – Vol. 1. – XXI. – 527 p.

Стаття надійшла до редакції 10.05.2018 р.

A. Hedo

**THE MATERIALS OF PERSONAL ORIGIN AS A SOURCE
FROM JEWS' HISTORY IN THE SOUTH OF UKRAINE
AT THE END OF THE XVIII – EARLY XX**

The article analyzes the memoirs that cover the history of Jews in the South of Ukraine. All of them differ by the individual perception of the environment where the authors of the events occurred. This perception was the result of the whole set of factors such as the internal development of the society itself and ideological, social, cultural, political and other orientations of the subject. These sources are united by separate plots of the history of Jews and the region, different for the purpose of creation, functional load in which events unfolded, the witness of which the author of the testimony was a witness. Different for the purpose of creating, the functional load of these sources are united by separate subjects of the history of Jews and the region in which events unfolded, the witness of which or the transmitter of testimony was the author. Materials of personal origin (travel notes, memoirs, diaries) with a special expressive reproduction of living pictures and unique details of the various aspects of the Jews life were based on the memory and personal impressions, the individual experience of participants of the events.

Memoirs (travel notes, memoirs, diaries, autobiographies, letters) are made on the basis of memory and personal impressions, individual experience of participants of events. These documents specifically express the living pictures and unique details of the various aspects of the Jewry. The analyzed memoirs provided diverse, rich, and in some cases unique factual material on the history of Jewry in the South of Ukraine, but they still require a critical analysis using a wide range of sources techniques.

Key words: Jews, memoirs, travellers' notes, diaries, autobiographies, letters, the Southern Ukraine.

УДК 394.[2:792.9](477)(045)

О.В. Головка, М.В. Нікольченко, Т.М. Нікольченко

**ВЕРТЕП НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ І ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ:
ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗМІСТУ**

У статті розглядається питання щодо виникнення, особливостей розвитку та змісту вертепу на Правобережній і Лівобережній Україні як культурного феномену XVI–XVIII ст.

Робиться спроба з'ясувати час виникнення вертепу та його поширення Правобережною і Лівобережною Україною.

За текстами XVII–XVIII ст., які збереглися до сьогодні, аналізується зміст вертепної драми і визначаються його характерні риси, залежно від часу створення та розповсюдження в регіонах Правобережної і Лівобережної України.

Визначена роль вертепу в українському фольклорі, бароковій культурі та драматургії на Правобережній і Лівобережній Україні XVI–XVIII ст.